

„Grobis atsidūrė turguje“: grobstytojų tipologija, nelegalaus realizavimo schemos ir baudžiamoji praktika 1945–1947 metais

Darius Indrišionis

Doktorantas
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Naujosios istorijos katedra
El. paštas: dindrisionis@gmail.com

Santrauka. Straipsnyje, remiantis Lietuvos SSR Aukščiausiojo Teismo baudžiamosiomis bylomis, analizuojami grobstymo ir grobio realizavimo procesai 1945–1947 m. Lietuvoje. Išnagrinėtos 54 grobstytojų grupių bylos yra suskirstytos tipologiškai, taip pat analizuojami grobio realizavimo būdai ir baudžiamoji praktika. Iš tyrime surinktos medžiagos akivaizdu, kad jau pirmaisiais pokario metais įvairūs grobstymai ir juodoji rinka buvo plačiai išsikeroję Lietuvos SSR, nors sovietai vykdė griežtą baudžiamąją politiką grobstytojų atžvilgiu.

Reikšminiai žodžiai: grobstymas, spekuliacija, juodoji rinka, nelegali ekonomika, LSSR Aukščiausiasis Teismas.

“The Merchandise Has Appeared on the Market”: The Typology of Plunderers, Schemes of Illegal Realization, and Legal Practice in Soviet Lithuania (1945–1947)

Summary. This research focuses on plunder from various co-operative or state institutions (mostly those which had belonged to the Ministry of Internal Trading or the Unity of Co-operatives of Lithuanian SSR) in the first post-war years (1945–1947) in the Lithuanian SSR. The primary source for this article is comprised by 54 criminal cases from the archive of the Supreme Court of the Lithuanian SSR. Cases used in this study were chosen based on one important criteria: that there were not only acts of plunder but also the realization of stolen goods. This would most likely be achieved by selling the goods through various marketplaces (looking from the Soviet point of view, the plundered items belonged to the black market anyway – even if the market activities were not forbidden). Also, the practices of punishment applied in the cases of plunderers and speculators are analyzed. The research shows that even in the very first years of the post-war period, illegal economic processes were widespread in Soviet Lithuania. Plunderers were hitting the Soviet economy hard – despite the harsh practice of punishment, the Soviet government would lose tens of millions of rubles in the Lithuanian SSR each year.

Keywords: plunder, speculation, black market, illegal economy, Supreme Court of the Lithuanian SSR.

Received: 15/09/2021. Accepted: 19/11/2021

Copyright © 2021 Darius Indrišionis. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Grobstymas iš valstybinių ir visuomeninių įmonių amžininkų atsiminimuose įsitvirtinęs kaip sovietmečio hieroglifas. Kalbant apie grobstymus, omenyje dažniausiai turimas brandusis ar vėlyvasis sovietmetis. Grobstymai stalinizmo laikais prisimenami rečiau. Tikėtina, kad tokia situacija susiklostė dėl politinių represijų ar rezistencijos temų bei laiko tėkmės.

Pokario grobstymai – menkai tirta tema. Šio laikotarpio grobstymų ir juodosios rinkos reiškinių analizė galėtų atskleisti, kaip sovietų reokupuotos Lietuvos gyventojai bandė spręsti gyvybiškai svarbius – apsirūpinimo produktais – klausimus. Priešingai nei teigė sovietinė propaganda, šiuose nelegaliuose veiksmuose dalyvavusius asmenis reikėtų suvokti ne tik kaip siekiančius lengvai praturtėti, bet ir sukuriančius alternatyvą oficialiajai prekybai – juodąją rinką. Šiame kontekste grobstytojai ir spekuliantai (taip juos įvardijo režimas) tampa ne banaliais nusikaltėliais, bet savotiškais pagrindžio verslininkais – sukuria alternatyvią (ir daliai visuomenės patrauklią) apsirūpinimo produktais sistemą – tokią, kokios režimas, siekiantis perimti okupuotos visuomenės valdymo svertus, negalėjo toleruoti.

Straipsnio objektas – pirmųjų pokario metų baudžiamosiose bylose užfiksuoti grobstymo atvejai. Atrinktos bylos, kuriose esama ne tik grobstymo (t. y. įvairių gėrybių pasisavinimo iš valstybinių ir visuomeninių įstaigų), bet ir grobio realizavimo elementų. Tai padaryta norint atitolti nuo primityvių grobstymo apraiškų ir analizuoti tuos grobstymo atvejus, kai siekta išnaudoti rinkos situaciją ir pasipelnyti.

Terminų problema. Dera kritiškai pažvelgti į sovietiniuose dokumentuose vartojamus terminus „grobstymas“ ir „spekuliacija“. Šiedu terminai glaudžiai susiję: pirmasis apibūdina nusikalstamą gėrybių pasisavinimą iš valstybinių ar visuomeninių įstaigų, o antrasis – jų realizavimą juodojoje rinkoje. Terminui „spekuliacija“ būdingas ir dar platesnis suvokimas – „spekuliantais“ galėjo būti įvardyti asmenys, kurie tiesiog brangiau parduodavo įsigytas prekes, t. y. nieko nepavogdavo, bet pasipelnėdavo iš kainų skirtumo. Terminas „grobstymas“ siauresnis – sovietinėje baudžiamojoje teisėje šis reiškinys buvo siejamas tik su nelegaliu valstybinio ar visuomeninio turto savinimusi: privataus asmens turto pasisavinimas – jau „vagystė“.

Terminą „grobstymas“ reikia įvertinti pačios sovietinės valdžios neteisėtų veiksmų kontekste: režimas, kuris be skrupulų vykdė plataus masto nacionalizaciją, nusavino piliečių turtą, suformavo savitą jų požiūrį į nacionalizuotą turtą – tai, ką pats režimas įvardijo kaip „socialistinę nuosavybę“. Didėjant nacionalizacijos užmojams, vis didesnė supančios materijos dalis tapo „socialistine nuosavybe“, o režimo pasiūlyti oficialūs apsirūpinimo būdai ilgainiui ėmė nebetenkinti visuomenės poreikių. Ten, kur paklausa – ten ir pasiūla, taigi atsirado asmenų, nelegaliais (režimo požiūriu) būdais pasisavinančių režimui priklausantį (režimo požiūriu) turtą, jį nelegaliai (vėlgi – režimo požiūriu) realizuojančių ir už tai nusipelnančių tam tikrų represijų.

Galima suprasti, kad visa tai ne koks nors marginalus reiškinys, kuriame dalyvavo tik moraliai puolę asmenys (tokį vaizdinį siekė kurti režimas), o kaip tik – nelegaliais (režimo požiūriu) būdais išreikšta visuomenės pretenzija dėl nepatenkinamo aprūpinimo. Sunku tikėtis, kad juodosios rinkos reiškiniai sovietmečiu būtų tokie paplitę, jei režimas būtų patenkinęs visuomenės materialinius poreikius.

Chronologinės ribos – 1945–1947 m. Šis laikotarpis savitas dėl įtemptos ekonominės situacijos SSRS: ūkio atkūrimas, kortelių sistema, pokarinė suirutė. Kai kurios bylos apima ir 1944 m. – visgi nepretenduojama į šių metų analizę: reikėtų nagrinėti karinių tribunolų bylas, kurias pasiekti būtų problemiška. 1945 m. analizė irgi dalinė – tik tų metų antrojoje pusėje grobstymų bylos iš tribunolų pateko į LSSR Aukščiausiojo Teismo (toliau – LSSR AUT) akiratį.

Straipsnio tikslas – išanalizuoti 1945–1947 m. LSSR AUT nagrinėtose baudžiamosiose bylose užfiksuotus grobstymo ir grobio realizavimo juodojoje rinkoje atvejus bei baudžiamąją praktiką.

Uždaviniai: 1) Tipologiškai suskirstyti grobstytojų grupes, išanalizuoti jų ypatybes. 2) Ištirti, kaip grobis būdavo realizuojamas juodojoje rinkoje. 3) Išnagrinėti LSSR AUT baudžiamąją praktiką šio tipo bylose. Tyrime pasitelkiami aprašomasis ir statistinis metodai.

Grobstytojų tipologija. Ši tipologija – autoriaus atliktos analizės rezultatas. Vieninteliai aptikti sovietiniai bandymai grobstytojus tipologizuoti siejasi su grobstymo užmoju: itin smulkūs grobstytojai galėjo būti kaltinami pagal tą patį Baudžiamojo kodekso (BK) straipsnį kaip ir privatus gyventojų turto vagys (1926 m. RSFSR BK 162 str.), o stambesni grobstytojai buvo kaltinami pagal griežtesnę atsakomybę numačiusius kovos su grobstymu įsakus (1932 m. ir 1947 m. įsakai).

Šiame tyrime grobstytojų grupės analizuojamos pagal požymius ir išskiriami tam tikri tipai. Atsižvelgiama į keturis požymius: 1) grobstymo būdą; 2) grobstymo užmojį; 3) santykį su įmone; 4) einamas pareigas.

Grobstymo būdas – grobstytojų grupės *modus operandi*. Vieni grobstytojai veikė tiesmukai, kiti – užmaskuotai. Vieni bandydavo per trumpą laiką pagrobti kuo daugiau gėrybių, o kiti stengėsi grobti po mažai, bet ilgą laiką.

Grobstymo užmojis – grobstytojų grupės padaryta finansinė žala. Šiuos skaičius pateikdavo tardymo organai, remdamiesi oficialiais kainynais – apskaičiuodavo grobio kainą valstybinėmis ir rinkos (paprastai dešimteriojai didesnėmis) kainomis. Tyrime remsimės rinkos kainomis.

Santykis su įmone – grobstytojų grupės lyderio (lyderių) santykis su įmone, iš kurios grobiama. Kalbama apie lyderius – tuos, kurie planuodavo, organizuodavo grobstymus.

Einamos pareigos – kokio lygmens pareigas įmonėje eina grobstymo organizatoriai.

Istoriografija. Lietuviškoje istoriografijoje pokarinio grobstymo ir grobio realizavimo temos užčiuoptos fragmentiškai, išsamaus tyrimo nėra. Galima atskirai paminėti Kristinos Gudaitytės straipsnį, nagrinėjantį grobstymus Lietuvos SSR pramonės įmonėse po 1961 m.¹ Pateikiama struktūriška įvairių grobstymo veikėjų (nuo grobstytojų ir pro pirštus į grobstymą žiūrinčių apsauginių iki etatinių skundikų) analizė ir verta dėmesio dvifazė grobstymo sąvoka (pirmiausia – kombinavimas, o paskui – grobio išnešimas iš gamyklos). Visgi K. Gudaitytės straipsnis neaptaria pokarinio laikotarpio, taigi šio tyrimo kontekste gali būti naudojamas nebent kaip schema teoriniams apmąstymams.

¹ K. Gudaitytė, 2012.

Paminėtinas Tomo Vaisetos straipsnis, kuriame užsimenama apie grobstymų atspindžius pokarinuose gyventojų skunduose dėl medicinos paslaugų². Bendrame sovietinio nusikalstamumo kontekste grobstymo tema paliesta Monikos Kareniauskaitės disertacijoje³.

Negalima ignoruoti sovietmečio teisininkų darbų, skirtų grobstymo temai. Paminėtini 1955–1958 m.⁴ laikotarpiu parengti Eugenijos Račiūnaitės⁵, Birutės Vaitkutės⁶, Liudos Bobinaitės⁷ ir Antano Sprogio⁸ diplominiai darbai. Nors šiuose darbuose nesiremiama baudžiamųjų bylų medžiaga, o apsiribojama viešai prieinamais šaltiniais, juos galima laikyti pirmosiomis mokslinėmis sovietinio grobstymo Lietuvoje refleksijomis.

Šiuolaikinių užsienio istorikų (daugiausia – Rusijos) tyrimai skirti tam tikriems nelegaliosios ekonomikos procesams Sovietų Sąjungoje. Paminėtina 2010 m. apginta rusų istoriko Sergejaus Bogdanovo disertacija apie ekonominį nusikalstamumą SSRS 1945–1990 m.⁹, į kurią, deja, autorius negalėjo įtraukti duomenų iš Lietuvos SSR, taigi apsiribojo sąjunginiu kontekstu, be LSSR. Dėmesio vertas kito rusų istoriko – Sergejaus Postnikovo straipsnis apie OBCHSS (Kovos su socialistinės nuosavybės grobstymu skyrius) istoriją 1937–1991 m.¹⁰ Pokarinės Sovietų Sąjungos istorijai skirtoje studijoje Jelena Zubkova nemažai dėmesio teikia grobstymų temai¹¹. Pokarinių grobstymų tema analizuojama SSRS ekonominės istorijos studijoje, parengtoje ekonomisto Aleksandro Nove'o¹². Sovietinę korupciją tyręs Jamesas W. Heinzenas savo tyrimuose pamini ir pokarinius grobstymus¹³. Žinoma, tai tik bendrąsias sovietines tendencijas nagrinėję tyrimai – išsamaus, archyvine medžiaga paremto tyrimo, analizuojančio pokarinį ekonominį nusikalstamumą Lietuvos SSR, nėra.

Šaltiniai. Jų bazę sudaro Lietuvos centriniame valstybės archyve (LCVA) saugomi dokumentai – LSSR AUT (f. R-808) 1946–1947 m. laikotarpiu nagrinėtos baudžiamosios bylos, kuriose pareikšti kaltinimai valstybinio ar visuomeninio turto grobstymu ar išekvojimu. Atrinktos 54 baudžiamosios bylos, išnagrinėtos LSSR AUT 1946–1947 m.¹⁴ Iš viso šiuo laikotarpiu LSSR AUT nagrinėjo 161 baudžiamąją bylą, kurioje esama kaltinimų grobstymu. Iš šių bylų buvo atrinktos 54 (t. y. iš esmės trečdalis), kuriose kaltinama ne tik grobstymu, bet ir grobio realizavimu juodojoje rinkoje.

² T. Vaiseta, 2015.

³ M. Kareniauskaitė, 2017.

⁴ Pasirenkami teisininkų parašyti darbai iki 1958 m., nes tais metais SSRS padėti pamatai naujam BK, kuris galiausiai buvo įvestas 1961 m. ir gerokai skyrėsi nuo ankstesniojo. Kadangi teisės mokslo darbai savitai skiriasi nuo istorijos mokslo darbų, šio tyrimo kontekste netikslinga minėti 1961 m. BK pagrindu parašytų teisės mokslo darbų.

⁵ E. Račiūnaitė, 1955.

⁶ B. Vaitkutė, 1956.

⁷ L. Bobinaitė, 1957.

⁸ A. Sprogys, 1958.

⁹ C. Богданов, 2010.

¹⁰ С. Постников, 2014.

¹¹ E. Зубкова, 1999.

¹² A. Nove, 1992.

¹³ J. W. Heinzen, 2007.

¹⁴ Pirmosios LSSR AUT baudžiamosios bylos, kuriose nagrinėti grobstymo atvejai, pradėtos svarstyti tik 1946 m.

Reikia trumpai aptarti sovietinių baudžiamųjų bylų savitumą. Istoriografijoje (ypač populiariojoje) plačiai įsitvirtinęs „čekisto-sadisto“ įvaizdis, leidžiantis įtarti buvus už protokolo paraščių likusią prievartą. Tai verčia kritiškai žiūrėti į kaltės klausimą. Istorikai nėra pajėgūs atsakyti į kaltės klausimus – šiandieninėje Lietuvoje reabilitavimo klausimus sprendžia teismas, tad šis tyrimas nekelia klausimo, *ar ištis kaltinamieji buvo kalti*.

Šis tyrimas kelia klausimą, *kuo jie buvo kaltinami* – šį klausimą derėtų suvokti plačiau: ja prasme: ne tik kaip Baudžiamojo kodekso straipsnių išvardijimą, bet ir kaip sovietinės ideologijos pasakojimą apie tam tikrų asmenų būtus ar nebūtus nusikaltimus.

Kita problema, susijusi su tyrimo šaltiniais, – sovietmečiu sudarytų baudžiamųjų bylų patikimumo klausimas. Kai kurie bylose esantys dokumentai (pavyzdžiui, nuosprendžiai) yra gana fragmentiški – juos analizuojant kartais kyla daugiau klausimų nei atsakymų. Teismo posėdžiai būdavo protokoluojami – nagrinėjamos bylose nepavyko aptikti nė vienos teismo posėdžių stenogramos – o tai leidžia abejoti duomenų patikimumu: proceso dalyviams svarbūs aspektai galėjo nepasirodyti svarbūs posėdžio sekretorei. Prokuratūros parengtos kaltinamosios išvados – dar mažiau patikimos: ten galima nuspėti norą padidinti kaltinamųjų nuodėmes, galbūt net prirašant šiems kitų asmenų padarytus nusikaltimus. Vertinga būtų tardymo protokolų analizė, tačiau šiame tyrime jos atsisakyta: orientuojantis į kiekybinę duomenų analizę, problemiška būtų (tyrimo trukmės prasme) analizuoti tardymo protokolus – tokia prieiga galima nagrinėjant pavienes, fenomenalias baudžiamąsias bylas, bet ne kelias dešimtis viena į kitą panašių grobstymo bylų, kurių kai kurios turi po kelis tomus.

Tyrimui pasirinktos bylos, kurias LSSR AUT nagrinėjo kaip pirmoji instancija. Toks sprendimas padarytas dėl dviejų priežasčių: 1) Norint atsiriboti nuo smulkių, epizodiškų grobstymo formų ir susikoncentruojant į stambesnę ir sistemingą grobstymą. 2) Norint sumažinti teismo nekompetencijos ar korupcijos atvejų tikimybę – įvairiuose liaudies teismuose tokia tikimybė buvo gerokai didesnė nei LSSR AUT, kurio nariams buvo keliami gerokai aukštesni reikalavimai vien išsilavinimo prasme.

Kadangi su politinėmis represijomis nesusijusios pokario laikotarpio baudžiamosios bylos nepatenka į masyvą duomenų, kuriems netaikomi asmens duomenų apsaugą reglamentuojantys teisės aktai, šiame tyrime tenka saugoti teisiųjų tapatybes. Dėl šios priežasties tyrime figūruojantys asmenys bus minimi tik pirmąja pavardės raide.

Grobstymo tipologija

Pagal grobstymo būdą akivaizdu, kad vienos grupės stengėsi per trumpą laiką pagrobti kuo daugiau grobio, o kitos grupės grobstė nepastebimai – savo veiklą pridengdamos supainiotomis ataskaitomis ar suklastotais dokumentais. Taigi vienas grobstytojų grupės galima būtų įvardyti *įsilaužėliais*, o kitas – *kombinatoriais*. Tiesa, kombinatorių tipą derėtų skelti pusiau: veikusius dokumentų klastojimo būdu tikslinga vadinti *klastotojais*, o painiodavusius apskaitą ar neapskaitydavusius produkcijos (prekių) – *kombinatoriais*.

Pagal grobstymo užmojų galima išvesti sąlyginius padarytos žalos kriterijus. *Smulkiu užmoju* galima įvardyti žalą, nesiekiančią 10 tūkst. rublių: sprendžiant iš analizuojamų

bylų, tokį grobimą sovietinis teismas traktavo kaip smulkų, nes tada buvo taikomas BK 162 str. („Vagystė“). *Vidutinis užmojis* – kai žala buvo nuo 10 iki 100 tūkst. rublių, o *stambus užmojis* – žala, viršijanti 100 tūkst. rublių; tokį užmojų turėjo organizuotos ir ilgai nedemaskuotos grobštytojų grupės.

Pagal santykį su įmone grobštytojų grupes tikslinga skirstyti į turėjusias vidinį ir išorinį santykį. *Vidinis santykis* – kai grobštymo organizatorius yra įmonės (įstaigos), iš kurios grobstoma, darbuotojas arba dirba toje pačioje sistemoje. *Išorinis santykis* – kai grobštymo organizatorius yra „žmogus iš gatvės“ – pats nedirbantis įmonėje, iš kurios grobstoma.

Pagal einamas pareigas grobštytojų grupes galima skirstyti keleriopai. Jei grobštymo organizatorius turėjo tik išorinį santykį su įmone, tai laikysime, kad *pareigų įmonėje nėjo*. Grobštymą galėjo organizuoti *stambus vadovas* (pavyzdžiui, ministerijos pareigūnas ar apskrities organizacijos pirmininkas), *vedėjas* (parduotuvės ar sandėlio vadovas), tarnautojas (sąskaitininkas ar pardavėjas) ar *darbininkas* (sargas, krovikas ir t. t).

Pirmiau aptarti grobštymo tipologijos požymiai dar nėra būdingi tam tikriems grobštytojų grupių tipams. Juos galima išskirti analizuojant grobštymo atvejus ir ieškant dėšningumų.

Pirmas dėšningumas – gausa atvejų, kai grobštymą kombinavimo būdu vykdo vidurinės grandies vadovai – tie, kuriuos galima būtų pavadinti *vedėjais*. Iš tirtų atvejų net 17 kartų (31,5 %) grobštytojų-kombinatorių grupes organizavo vedėjai. Tokia tendencija leidžia išskirti gausiausią tipą – *vedėjus kombinatorius*.

Iš pirmo žvilgsnio vedėjas – tarytum tarp dviejų ugnių: iš vienos pusės darbuotojai (dažniausiai nepatenkinti), iš kitos – aukštesnė vadovybė (irgi nepatenkinta). Tačiau vedėjo kombinatoriaus pozicija turi ir daug pranašumų: aukštesnė valdžia toli, kontrolės mažai, o pats savo įstaigoje gali būti vieninteliu suverenu. To apraiškos galėjo būti įvairios: Taujėnų (Ukmergės aps.) kooperatyvo parduotuvės vedėjas K. iš savo buto pardavinėjo degtinę¹⁵, vieno Panevėžio malūnų vedėjas D. tiesiai iš sandėlio pardavinėjo miltus¹⁶. Tokių pavyzdžių galima paminėti ir daugiau.

Analizuojant 17 aptiktų vedėjų kombinatorių organizuotų grobštytojų grupių akivaizdu, kad vienintelis skirtumas tarp šių grupių – grobštymo užmojis. Pagal grobštymo užmojų dauguma šio tipo grupių – 16 atvejų (94,1 %) – vidutinio užmojo. Vienintelė stambaus užmojo vedėjų kombinatorių byla – Alytuje Miško pramonės ūkio darbininkų aprūpinimo skyriaus (ORS’o) sandėliui vadovavusio Ž. istorija: vedėjas buvo kaltinamas išgrobstęs gėrybių už 234 tūkst. rublių ir pasiūstas 25 metams į lagerį¹⁷.

Apmąstant, kodėl nagrinėjamoju laikotarpiu vedėjai kombinatoriai tapo dominuojančiu grobštytojų tipu, galima spėti, kad tai dėl didelio režimo pasitikėjimo vidurinės grandies vadovais. Kita vertus, galima kelti mintį, jog „vedėjai-kombinatoriai“ – patogūs atpirkimo ožiai aukštesnių vadovų nuodėmėms (grobštymams) pridengti.

¹⁵ Kaltinamoji išvada, p. 196 (BB 2-90 / 1946 m.), in: LCVA, f. R-808, ap. 3, b. 46.

¹⁶ Nuosprendis, p. 829–830 (BB 2-27a / 1947 m.), *ibid.*, b. 129.

¹⁷ Nuosprendis, p. 291–292 (BB 2-533 / 1947 m.), *ibid.*, b. 402.

Į teisiųjų suolą pakliūdavo ir stambūs vadovai kombinatoriai. Šio tipo grobstytojams būdinga iš esmės tas pats, kas vedėjams kombinatoriams (kombinavimas kaip metodas, vidinis santykis su įmone, skirtingas grobstymo užmojis). Čia įsivedamas dar vienas papildomas kriterijus – bandoma atsakyti į klausimą, kur veikė stambūs vadovai kombinatoriai. Taip atsiranda du tipai: 1) provincijos vadovai kombinatoriai; 2) miestų vadovai kombinatoriai.

Provincijos vadovai kombinatoriai. Tokių grupių nėra daug – 5 atvejai (9,3 %). Pavyzdžiai: Širvintų vartotojų kooperatyvo pirmininkas D. per spekuliantus pardavinėjo turtą, nuolat girtaudavo, o trūkumus dangstė pakeldamas kainas¹⁸, Ukmergės apskrities vartotojų kooperatyvų sąjungos pirmininkas Č. elgėsi panašiai¹⁹. Šešuolių vartotojų kooperatyvo pirmininkas S. irgi grobstė²⁰. Paminėti pavyzdžiai verčia susimąstyti: tiek Širvintų, tiek Šešuolių valsčiai tada priklausė Ukmergės apskrīčiai. Remiantis baudžiamųjų bylų duomenimis, vienoje apskrityje panašiu metu veikė trys organizuoti grobstytojų grupės, kurioms vadovavo už apskrities gyventojų aprūpinimą atsakingi asmenys – galima kalbėti apie savotišką Ukmergės fenomeną, vertą atskiro tyrimo.

Provincijos vadovų kombinatorių grobstymo užmojis dažniau buvo vidutinis (3 iš 5 atvejų). Likusiais dviem atvejais buvo peržengta 100 tūkst. rublių riba.

Miestų vadovai kombinatoriai. Aptiktos 8 tokios grobstytojų grupės (14,8 %). Tarp jų dažnesnis buvo stambaus užmojo grobstymas (5 atvejai iš 8). Pavyzdžiai: vaisių perdirbimo fabriko „Sodyba“ (Kaunas) direktorius B. išrašydavo gaivą darbuotojams, bet ji atsidurdavo pas privačius prekybininkus (žala – 121 tūkst. rublių)²¹, Vyriausiosios tiekimo ir realizavimo valdybos viršininkas Ž. organizavo 12 tonų šilkinio špagato išpardavimą Kauno spekuliantams (žala – apie 400 tūkst. rublių)²², Vilniaus valstybinės prekybos organizacijos „Rūta“ paruošų bazės direktorius D. grobstė ir išparduodavo miltus bei kitus produktus (žala – 652 tūkst. rublių)²³. Paminėti pavyzdžiai iš baudžiamųjų bylų rodo, jog grobstytojai kartais prasibraudavo į atsakingus postus ir ten gebėdavo organizuoti stambius grobstymus – tiek miestuose, tiek provincijoje.

Smulkieji kombinatoriai. Ne tik vadovaujamas pareigas einantys asmenys gebėjo užsiimti kombinavimu – kartais į šią veiklą įsitraukdavo ir tarnautojai ar darbininkai: tokius tipologizuosime kaip smulkiuosius kombinatorius. Aptiktos 6 tokios bylos (11,1 %). Įdomu, kad pusė atvejų – tarnautojų padarytas vidutinio užmojo grobstymas (pavyzdžiui, Kauno kojinių fabriko „Kotton“ vyriausiasis buhalteris Š. pagrobė 225 per viršines kojinių poras ir rengėsi parduoti turguje²⁴), o kita pusė – darbininkų įvykdytas smulkaus užmojo grobstymas (pavyzdžiui, grupė Panevėžio muilo fabriko darbininkų

¹⁸ Nuosprendis, p. 541–547 (BB 2-15 / 1946 m.), *ibid.*, b. 8.

¹⁹ Nuosprendis, p. 534–539 (BB 2-20 / 1946 m.), *ibid.*, b. 16.

²⁰ Nuosprendis, p. 451–455 (BB 2-25a / 1947 m.), *ibid.*, b. 126.

²¹ Nuosprendis, p. 195–197 (BB 2-196 / 1946 m.), *ibid.*, b. 96.

²² Nuosprendis, p. 120 (BB 2-239 / 1947 m.), *ibid.*, b. 283.

²³ Nuosprendis, p. 316 (BB 2-250 / 1947 m.), *ibid.*, b. 294.

²⁴ Nuosprendis, p. 104–107 (BB 2-467 / 1947 m.), *ibid.*, b. 368.

grobstė aliejų ir parduodavo spekuliantėms²⁵). Tokie pavyzdžiai rodo, kad eiliniai tarnautojai ir darbininkai turėjo mažesnes galimybes prieiti prie materialinių vertybių, taigi ir jų grobstymai buvo nestambūs ir labiau epizodiški. Kombinavimas vis dėlto – vadovams būdingas grobstymas.

Aptarus kombinatorių tipus, galima pereiti prie asmenų, kurie užsiėmė panašaus stiliaus grobstymu – grobstė klastojimo būdu. Reikia pažymėti, jog tam tikro masto klastojimas buvo būdingas ir kombinatoriams (pavyzdžiui, supainioti įmonės buhalteriniai dokumentai, išrašytos fiktyvios sąskaitos), tačiau klastotojai tai darė iš esmės – nuo pradžių iki galo. Iš viso aptiktos 6 klastotojų grupių bylos, kurias būtų tikslinga skirstyti pagal organizatorių einamas pareigas: grupes, kurių organizatoriai buvo vadovai, vadinsime *stambiaisiais klastotojais*, o grupes, kurių organizatoriai buvo tarnautojai ar pašaliniai žmonės, – *smulkiisiais klastotojais*. Taip pasirinkta dėl ypatingo klastojimo pobūdžio: esmė ne tiek grobstymo užmojis (kuris gali būti iki galo nenustatytas, jei suklastoti dokumentai buvo paleisti į plačiąją apyvertą), kiek grobstytojų žinios, gebėjimas pasinaudoti sistemos specifika: ir čia, žinoma, įmonių vadovai turėjo pranašumą.

Stambieji klastotojai. Galima paminėti 3 tokio tipo bylas (5,6 %). Pora pavyzdžių: Kauno apskrities kooperatyvų sąjungos instruktorių skyriaus viršininkas G., suklastojęs dokumentus, gavo didelį kiekį dažų ir per pažįstamą spekuliantą pardavė juos Kauno turguose²⁶, Šakių apskrities vartotojų sąjungos Prekybos skyriaus viršininkas B. per pažįstamus Kauno dailės instituto studentus gamino fiktyvius kvitus, gaudavo prekes ir parduodavo Kauno turguose. Žala siekė 988 tūkst. rublių²⁷. Klastotojų veiklos pobūdis leido viltis, kad pasisekus grobstymui jie nebus susekti (priešingai nei kombinatoriai, kurie, įvykdę grobstymą, dažniausiai likdavo dirbti toje pačioje įstaigoje), taigi klastotojai imdavosi itin stambaus masto grobstymų.

Smulkieji klastotojai. Taip pat 3 tokio tipo bylos (5,6 %). Pavyzdžiu galėtų būti Naujųjų Verkių popieriaus fabrike įgaliotine kortelių išdavimui dirbusios O. byla: moteris klastojo viršininkų jau pasirašytas pažymas – prekes pagal jas pasiimdavo parduotuvėje, o paskui parduodavo turguje²⁸.

Apibendrinant galima pažymėti, jog klastojimas – pats rečiausias grobstymo būdas. Tai galima paaiškinti sudėtingumu – ne visi galėjo prieiti prie jau pasirašytų ar antspauduotų dokumentų, o suklastoti dokumentą „nuo pradžios iki galo“ reikėjo įgūdžių.

Paskutinis grobstymo būdas – grobstymas įsilaužiant. Šis grobstymas pasižymi kita koncepcija nei kombinavimas ar klastojimas. Įsilaužėlių grupės skirstytinos pagal santykį su įmone: tie, kurie įsilauždavo į savo darbovietę, laikytini *vidiniais įsilaužėliais*, o tie, kurie buvo „žmonės iš gatvės“, – *išoriniais įsilaužėliais*.

Vidiniai įsilaužėliai. Užfiksuotos 6 tokio tipo bylos (11,1 %). Visais atvejais įsilaužėliai – eiliniai įmonės darbininkai: tai leidžia spręsti, kad įsilaužimas – darbininkams

²⁵ Nuosprendis, p. 112–114 (BB 2-449 / 1947 m.), *ibid.*, b. 358.

²⁶ Nuosprendis, p. 120–121 (BB 2-246 / 1947 m.), *ibid.*, b. 290.

²⁷ Nuosprendis, p. 220–222 (BB 2-110 / 1946 m.), *ibid.*, b. 52.

²⁸ Nuosprendis, p. 167–168 (BB 2-569 / 1947 m.), *ibid.*, b. 429.

būdingas grobstymas. Pavyzdžiai: Šiaulių mėsos kombinato elektrikas Z. su kolegomis naktį įsilaužė į kombinato šaldytuvą, pagrobė keliasdešimt kilogramų lašinių²⁹, Vilniaus Ypatingosios prekybos (OSOBTORG'o) universalinės parduotuvės (Gedimino g. 18) sargai naktį pavogė kelias dešimtis metrų šilko³⁰. Galima sakyti, jog 5 iš 6 vidinių įsilaužėlių veiklos atvejų pasižymėjo vidutiniu užmoju ir tik vienas smulkiu – tai patvirtina šio tipo grobstytojų siekį grobti vienąsyk, bet daug.

Išoriniai įsilaužėliai. Šio tipo bylos taip pat 6 (11,1 %). Pagal grobstymo užmojų pasiskirstyta tolygiai: po dvi bylas smulkaus, vidutinio ir stambaus užmojo. Pavyzdžiai: vagių gauja įsilaužė į vieną Vilniaus sandėlį, pagrobė prekių už 2 000 rublių (smulkus užmojis)³¹; du piliečiai išmušė skylę Kauno geležinkelio stoties restorano sandėlio sienoje ir tris dienas vogė silkes. Pavogė apie 500 kg. Žala – 76 tūkst. rublių (vidutinis užmojis)³²; du kretingiškiai pasidirbo pramkombinato (t. y. pramonės kombinato) sandėlio durų raktus ir pagrobė 37 kg sacharino bei 60 kg avalynės gamybai skirtų odų. Žala – 320 tūkst. rublių (stambus užmojis)³³.

Apibendrinant įsilaužėlių veiklą, galima pažymėti esminius skirtumus nuo kombinatorių: orientavimasis į pelningus ir efektingus epizodus, mažai dėmesio veiklos maskavimui. Šioje veikloje, priešingai nei kombinuojant ar juolab klastojant, mažiau proto ir daugiau akiplėšiškos drąsos.

Statistika. Remiantis išanalizuotais atvejais, pateikiamos dvi statistinės lentelės.

1 lentelė. Atvejų pasiskirstymas pagal grobstymo tipologijos požymius

Grobstymo būdas	Kombinavimas	Klastojimas	Įsilaužimas
Atvejai (%)	36 (66,7)	6 (11,1)	12 (22,2)

Grobstymo užmojis	Smulkus	Vidutinis	Stambus
Atvejai (%)	4 (7,4)	38 (70,4)	12 (22,2)

Santykis su įmone	Vidinis	Išorinis
Atvejai (%)	47 (87)	7 (13)

Einamos pareigos	Darb.	Tarn.	Vedėjai	Stambūs vadovai	Jokių
Atvejai (%)	9 (16,7)	5 (9,3)	19 (35,2)	14 (25,9)	7 (13)

²⁹ Nuosprendis, p. 220–226 (BB 2-146 / 1946 m.), *ibid.*, b. 68.

³⁰ Nuosprendis, p. 197 (BB 2-97 / 1946 m.), *ibid.*, b. 57.

³¹ Nuosprendis, p. 58–59 (BB 2-452 / 1947 m.), *ibid.*, b. 359.

³² Nuosprendis, p. 93 (BB 2-437 / 1947 m.), *ibid.*, b. 350.

³³ Nuosprendis, p. 105–106 (BB 2-577 / 1947 m.), *ibid.*, b. 434.

2 lentelė. Atvejų pasiskirstymas pagal grobstytojų tipus

Tipas	Bylos	Proc.	Bylų Nr.
Provincijos vadovai kombinatoriai	5	9,3	8; 12; 16; 126; 266
Miestų vadovai kombinatoriai	8	14,8	11; 96; 283; 294; 334; 366; 394; 424
Vedėjai kombinatoriai	17	31,5	46; 73; 79; 83; 119; 129; 261; 265; 286; 296; 338; 383; 399; 402; 412; 415; 463
Smulkieji kombinatoriai	6	11,1	122; 358; 365; 368; 395; 443
Stambieji klastotojai	3	5,6	52; 59; 290
Smulkieji klastotojai	3	5,6	416; 429; 447
Vidiniai įsilaužėliai	6	11,1	30; 51; 57; 60; 68; 349
Išoriniai įsilaužėliai	6	11,1	350; 359; 387; 434; 437; 444

Dominuojantis grobstytojų tipas – vedėjai kombinatoriai: beveik kas trečia (31,5 %) byla. Akivaizdus sudėtingiausias grobstymo formos – kombinavimo – populiarumas, palyginti su klastojimu ir įsilaužimu: du trečdaliai (66,7 %) bylų – kombinavimo bylos. Įsilaužimas (22,2 %) ir klastojimas (11,2 %) buvo retesni.

Žinoma, daryti plačius apibendrinimus (pavyzdžiui, ar tikėtina, kad kombinavimas buvo labiausiai paplitęs grobstymo būdas apskritai) problemiška, nes LSSR AUT nagrinėjo sudėtingiausias, didžiausio masto grobstymo bylas, o smulkius grobstymo atvejus nagrinėjo liaudies teismai. Tačiau ir iš nagrinėtų duomenų akivaizdus aktyvus įvairios grandies vadovų dalyvavimas grobstymuose – net 61,1 % organizatorių ėjo vadovaujamas pareigas – šis skaičius iš esmės sutampa su kombinavimo atvejų procentu (66,7 %) ir leidžia spręsti apie glaudžią vadovavimo ir kombinavimo sąsają.

Nelegalaus realizavimo schemas

Analizuojant grobio realizavimą, reikia aptarti kelis dalykus. Pirma – kas buvo realizuotojai: grobstytojai ar nesusiję asmenys („spekulantai“)? Antra – kur buvo realizuojamas grobis: tose pačiose vietovėse ar kitur? Trečia – kaip buvo realizuojamas grobis: turguose, per pažįstamus, o gal kitaip?

Realizuotojai. Grobį galėjo realizuoti patys grobstytojai arba spekulantai. Galimas ir mišrus realizavimas. Pagunda grobį realizuoti patiems būdinga įvairių tipų grobstytojams. Turguje galėjo stovėti ir atsitiktinis įsilaužėlis³⁴, ir maisto kortelių klastotoja³⁵, ir stambus valdininkas³⁶. Juos vienijo noras greičiau ir pelningiau realizuoti grobį. Tai buvo paranku milicijai, kuri periodiškai vykdė patikrinimus turgavietėse.

³⁴ Kaltinamoji išvada, p. 75–76 (BB 2-437 / 1947 m.), *ibid.*, b. 350.

³⁵ Nuosprendis, p. 321–324 (BB 2-558 / 1947 m.), *ibid.*, b. 416.

³⁶ Nuosprendis, p. 316–317 (BB 2-250 / 1947 m.), *ibid.*, b. 294.

Grobio realizavimas per su grobstymu nesusijusius spekuliantus buvo retesnis. Ne visada grobstytojai rasdavo profesionalių perpardavinėtojų: dviejose atskirose Ukmergės apskrityje veikusių grobstytojų bylose figūravo tas pats spekuliantas³⁷. Kita priežastis – tai, kad grobio realizavimas buvo pelningiausia veikla. Pavyzdžiui, Šiaulių mėsos kombinato darbininkai grobstė mėsą ir lašinius, o spekuliantė V. juos pardavinėjo ir iš to gavo 6 500 rublių pelno³⁸. Vėliau aptarsima labai švelni spekuliantų baudimo praktika leidžia suprasti, kodėl didžiajai daliai grobstytojų norėjosi grobį išparduoti patiems, o ne per spekuliantus – šie ne tik gerai užsidirbdavo, bet ir nelabai kuo rizikavo.

Kitas grobstytojų bendradarbiavimo su spekuliantais aspektas – pelno dalybos. Pirmiau paminėtu atveju grobstytojai grobį spekuliantams pardavė, t. y. nebepretendavo į pelną. Tačiau kartais spekuliantai gautais pinigais dalydavosi su grobstytojais. Pavyzdžiui, sandėlio vedėja dirbusi G. pasisavino įvairaus grobio iš darbietės, nunešė į savo pažįstamo P. butą, o šis grobį realizavo turguje. Pelną dalijosi (tiesa, neaišku, kokiomis proporcijomis)³⁹. Būdavo atveju, kai dalybų grandinė išsitiesdavo: LSSR žuvies pramonės ministerijos Kadro skyriaus vedėjas K. pagrobė žvejams skirtus produktų kuponus, atsiėmė produktus ir dalį jų pardavė pats. Dalį kuponų atidavė spekuliantui Ž., kuris pasiėmė produktus ir dalį jų pardavė Vilniaus turguje. Pelną pasidalijo su K. Maža to, spekuliantas Ž. dalį iš K. gautų kuponų atidavė kitam spekuliantui – Kr. Šis kuponus realizavo – pasiėmė produktus ir juos pardavė Pabradės turguje. Gavo pelno už 30 tūkst. rublių. 8 000 rublių Kr. pasiliko sau, o likusius atidavė K. ir Ž. – kad šie pasidalytų⁴⁰. Visgi tokios sudėtingos pelno dalybų schemos buvo vienetinės.

Grobstytojai į realizavimą kartais įtraukdavo artimuosius. Būdavo įtraukiamos sugyventinės⁴¹, seserys⁴² ar dukterėčios⁴³. Įtraukti artimuosius buvo patogu, bet ir rizikinga – jiems įkliuvus, grobstytojus galėjo susekti milicija.

Pirmaisiais pokario metais, kai dar buvo leidžiama privati prekyba, į realizavimo schemas patekdavo privatūs prekybininkai. Pavyzdžiui, 1944 m. žiemą suklastojus dokumentus iš Respublikinės vartotojų kooperatyvų bazės buvo pagrobti dideli kiekiai įvairių produktų. Dalis jų buvo parduota Kauno turguje pačių grobstytojų, o kitą dalį jie pardavė privačioms prekeivėms M. ir G.⁴⁴ Privati prekyba pirmisiais pokario metais buvo viena galimybių realizuoti grobį.

Būta paradoksų: 1946–1947 m. Vilniuje veikusi įsilaužėlių gauja užmezgė ryšius su neįgaliųjų artelės „Maitintojas“ užkandinės direktoriumi B. Šis iš grobstytojų supirkdavo vogtą degtinę (po 65–70 rublių už litrą) ir ją parduodavo užkandinėje (po 125 rublius už litrą)⁴⁵. Sovietinėje prekyboje galėjo būti parduodama tai, kas buvo pagrobta iš sovietinės prekybos.

³⁷ Kaltinamoji išvada, p. 429–430 (BB 2-7 / 1946 m.), b. 8; Kaltinamoji išvada, p. 456 (BB 2-20 / 1946 m.), b. 16.

³⁸ Kaltinamoji išvada, p. 186–187 (BB 2-146 / 1946 m.), b. 68.

³⁹ Kaltinamoji išvada, p. 45 (BB 2-460 / 1947 m.), b. 365.

⁴⁰ Kaltinamoji išvada, p. 232–233 (BB 2-129 / 1946 m.), b. 59.

⁴¹ Kaltinamoji išvada, p. 85 (BB 2-433 / 1947 m.), b. 349.

⁴² Kaltinamoji išvada, p. 287 (BB 2-558 / 1947 m.), b. 416.

⁴³ Kaltinamoji išvada, p. 97 (BB 2-171 / 1946 m.), b. 83.

⁴⁴ Kaltinamoji išvada, p. 148–149 (BB 2-110 / 1946 m.), b. 52.

⁴⁵ Kaltinamoji išvada, p. 255 (BB 2-507 / 1947 m.), b. 387.

Statistiškai dominavo savojo grobio realizuotojai. 34 nagrinėtose bylose (63 %) patys grobystojai realizuodavo grobį. Spekulantams realizacija patikėta tik 7 atvejais (13 %). Likę 13 atvejų (24 %) – kai realizuota mišriu būdu: dalis – pačių grobystojų, dalis – spekuliantų. Dauguma grobystojų realizacija užsiimdavo patys – tuo tiek pasiimdami pelną, tiek prisiimdami riziką. Prie tokios išvados savo disertacijoje priėjo ir S. Bogdanovas – anot jo, pokariniiais metais 60–80 % pakliuvusių už spekuliaciją asmenų buvo prekybos organizacijų atstovai arba atsakingi pareigūnai – t. y. savojo grobio realizuotojai⁴⁶.

Realizavimo vietovė. Atrodytų, kad realizuoti grobį toje pačioje vietovėje, kur jis buvo pagrobtas, – rizikinga. Pardavėjai galėjo pasirodyti pažįstami pirkėjams – galėjo kilti apkalbos ir atsirasti skundų atsakingoms institucijoms. Tačiau statistika rodo, kad dažniausiai grobis realizuotas tose pačiose vietovėse, kur buvo pagrobtas (42 atvejai, 77,8 %). Gal tai neturi reikšmės, nes grobį realizuodavo spekuliantai, o ne grobystojai? Ne: net ir atmetus 5 atvejus, kai grobį toje pačioje vietoje realizavo spekuliantai, lieka didžioji dauguma (37 atvejai, 68,5 %) atvejų, kai grobį toje pačioje vietoje realizuodavo grobystojai. Kitose vietovėse grobis realizuotas tik 6 atvejais (11,1 %). Lygiai tiek pat, 6 atvejais (11,1 %), grobis realizuotas mišriai: dalis – vietoje, dalis – kitur.

Tokias tendencijas galima paaiškinti didžiųjų miestų faktoriumi – iš 37 atvejų, kai grobystojai realizuodavo gėrybes grobstymo vietovėje (neskaičiuojant mišraus realizavimo atvejų), 25 atvejai (67,6 %) yra iš didžiųjų miestų – Vilniaus (11), Kauno (11) ir Klaipėdos (3). Didžiuosiuose miestuose grobystojai galėjo tikėtis likti nedemaskuoti. Likusius atvejus galima aiškinti įvairiai – nuo paprasčiausios arogancijos (pavyzdžiui, tikėjimo, kad gyventojai bijos skūstis) ar individualių aplinkybių – pavyzdžiui, techninį darbą dirbęs ir pirkėjams nesirodantis asmuo, tikėtina, drąsiai galėjo spekuliuoti grobiu toje pačioje vietovėje.

Dažniausiai grobis buvo realizuojamas didžiųjų Lietuvos miestų turguose – 36 atvejai (66,7 %), daugiausia Vilniuje (16 atvejų, 29,6 %) ir Kaune (15 atvejų, 27,8 %). Patogias sąlygas sudarė ne tik miestų didumas ir socialinės (pagreitį įgaunanti industrializacija) priežastys, bet ir dažnos miestų aprūpinimo būtiniausias produktais krizės – problema, kurią grobystojai iš dalies kūrė, iš dalies pateikė jos sprendimo alternatyvą.

Realizavimo būdas. Svarbiausias realizavimo būdas – grobio pardavimas turguose. Dokumentuose retai suteikiama daugiau informacijos apie turgus, kuriuose parduotas grobis. Dažniausiai buvo apsiribojama trumpu teiginiu „prekes pardavinėjo turguje“ arba problemišku įvardijimu – „rinkoje“.

Termino „rinka“ problema ta, kad lietuvių kalboje šis žodis – „turgaus“ sinonimas, o rusų kalboje referuoja į terminą „juodoji rinka“ (*černyj rynek*), kuris turėtų reikšti nelegalią prekybą apskritai – neįtraukiant viso to kaip kokių nors rutininių ar konkrečią vyksmo vietą turinčių ekonominių praktikų (turgadieniai ir turgavietės). Tiesa, kai kuriais atvejais šalia (arba vietoj) termino „rinka“ (*rynek*) vartojamas terminas „turgus“ (*bazar*), kuris aiškiai nurodo konkrečią vietą (turgavietę).

„Turgaus“ ir „rinkos“ dvilypumo pavyzdžiu galėtų būti Ukmergės apskrities vartotojų kooperatyvų sąjungoje užfiksuotas grobio realizavimo atvejis. Kaltinamajame akte

⁴⁶ С. Богданов, 2010, p. 27.

rašoma, kad „Z., pradėjęs eiti savo pareigas, <...> ėmėsi pasipelnijimo tikslu pardavinėti rinkoje spekuliacinėmis kainomis iš apkoopsąjungos bazės prekes“. Toliau aprašomi „pardavinėjimo rinkoje“ pavyzdžiai: iš bazės pardavė vienam kepejui ir antrai moteriai 140 kg mielių ir statinę muilo akmens, taip pat Kaune spekuliantams pardavė 2 000 kg muilo akmens⁴⁷. Šiuo atveju lietuvių kalba surašytame kaltinamajame akte vartotas žodis „rinka“ reiškė ne konkrečią turgavietę, bet abstrakčią „juodąją rinką“ – t. y. nelegalios prekybos visumą.

Kitas pavyzdys rodytų, kad „rinka“ gali būti suprasta ir kaip „turgus“: viename kaltinamajame akte rašoma, kad „piliētė P. buvo sulaikyta parduodanti rinkoje raudono šilko atraizą“⁴⁸. Šiuo atveju rusų kalba surašytame dokumente vartojamas terminas „rinkoje“ (*na rynke*) leidžia spręsti, jog „rinka“ turėjo konkrečią vietą – t. y. tai buvo turgavietė. Kitu atveju galėjo būti įvardijama dar konkrečiau – „Vilniaus miesto rinkoje“ (*na rynke goroda Vilnius*)⁴⁹. Apibendrinant galima pasakyti, kad, nors paskirais atvejais terminas „rinka“ gali reikšti abstrakčią „juodąją rinką“, bet daugeliu atvejų omenyje turima konkretė, nusistovėjusi neformalių ekonominių santykių vieta – turgavietė.

Dažniausiai grobis realizuotas būtent turgavietėse – net 31 toks atvejis (57,4 %). Dar 7 atvejais (13 %) realizavimo būdas buvo mišrus: dalis – per turgų, dalis – kitais būdais. Iš kitų būdų galima paminėti grobio išpardavinėjimą per pažįstamus (11 atvejų, 20,4 %) ir iš namų (4 atvejai, 7,4 %).

Baudžiamoji praktika

Baudžiamųjų įsakų ir BK straipsnių taikymas. Pirmaisiais pokario metais Lietuvos SSR buvo taikomas 1932 m. įsakas, numatęs baudžiamąją atsakomybę už valstybinio ir visuomeninio turto grobstymą. Griežčiausia bausmė – mirties. Tiesa, kalbant apie šiame tyrime nagrinėjamas baudžiamąsias bylas, LSSR AUT nė sykio neskyrė tokios bausmės. 1932 m. įsakas akivaizdžiai nebeatitiko to meto normų, tad logiškas buvo naujo „ekonominio-baudžiamąjo“ teisės akto pasirodymas. 1947 m. birželį SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas paskelbė įsaką, numatantį baudžiamąją atsakomybę už valstybinio ir visuomeninio turto grobstymą (toliau – 1947 m. įsakas). Griežčiausia bausmė – 25 metai lagerio.

Remiantis statistika, grobstytojai dažniausiai buvo teisiami pagal minėtus įsakus. Iš 186 teisiamųjų 68 (36,6 %) buvo teisiami pagal 1932 m. įsaką, o 34 (18,3 %) – pagal 1947 m. įsaką. Taigi daugiau kaip pusė (54,8 %) grobstytojų atsakomybėn buvo traukiami ne pagal BK straipsnius, bet pagal kovai su ekonomine nelegalia išleistus įsakus.

Šalia šių įsakų dažnai buvo taikomas BK 109 str. („Piktnaudžiavimas valdžia arba tarnybine padėtimi“), numatęs švelnesnę atsakomybę. Pagal jį buvo teisiami 36 asmenys (19,4 %). Nemaža dalis (15 asmenų) iš pradžių buvo teisiami pagal 1932 m. įsaką, o tik teismo metu kaltinimas jiems buvo perkvalifikuotas į BK 109 str., tai nulemdavo ir

⁴⁷ Kaltinamoji išvada, p. 455 (BB 2-20 / 1946 m.), *ibid.*, b. 16.

⁴⁸ Kaltinamoji išvada, p. 174 (BB 2-353 / 1946 m.), *ibid.*, b. 57.

⁴⁹ Kaltinamoji išvada, p. 205 (BB 2-130 / 1946 m.), *ibid.*, b. 60.

gerokai švelnesnę bausmę. Pagal BK 109 str. buvo teisiami atsakingi asmenys, padarę iššvaistymus. Tendencija perkvalifikuoti kaltinimą iš 1932 m. įsako į BK 109 str. leistų spręsti apie atleidų teismų požiūrį į nusižengusius pareigūnus.

Kiti BK straipsniai buvo taikomi rečiau. Dažniau taikytas tik BK 162 str. („Vagystė“) – pagal jį buvo teisiami 20 asmenų (10,8 %) – paprastai smulkūs grobstytojai. Netiesioginiams grobstymų dalyviams (pavyzdžiui, neatidiems sargams) buvo taikomas BK 111 str. („Tarnybinių pareigų neatlikimas“) – juo remiantis teisti 14 asmenų (7,5 %). Spekuliantai dažnai teisti pagal BK 164 str. („Žinomai vogtų daiktų pirkimas“) – 8 asmenys. Retsykiais panaudoti BK 107 str. („Spekuliacija“) (3 asmenys)⁵⁰, 116 str. („Iššvaistymas“) (2 asmenys), 169 str. („Sukčiavimas“) (1 asmuo).

Iš aptartų baudžiamųjų įsakų ir BK straipsnių taikymo tendencijų akivaizdu, kad dažniausiai buvo taikomi griežtą atsakomybę numatę 1932 m. ir 1947 m. įsakai. Teismų nuosprendžiuose teisiamieji skirstyti pagal kaltės laipsnį – tiesioginiai grobstymų dalyviai dažniausiai teisti pagal griežtus baudžiamuosius įsakus, grobį realizavę spekuliantai ar atmetinai dirbę pareigūnai – pagal švelnesnius BK straipsnius.

Išteisintieji ir nuteistieji. Iš jau minėtų 186 teisiamųjų išteisinti buvo 39 (21 %), o nuteisti – 147 asmenys (79 %). Kiek ši proporcija atitinka pagal konkrečius baudžiamuosius įsakus arba BK straipsnius išteisintųjų / nuteistųjų proporcijas?

Baudžiamieji 1932 m. ir 1947 m. įsakai proporciją iš esmės atitiko: iš 68 teisiamųjų pagal 1932 m. įsaką išteisinti 16 asmenų (23,5 %), nuteisti 52 asmenys (76,5 %). Iš 34 teisiamųjų pagal 1947 m. įsaką išteisinti 6 asmenys (17,6 %), nuteisti 28 asmenys (82,4 %). Bendra baudžiamųjų įsakų, taikytų teisiant pagrindinius grobstytojų grupių veikėjus⁵¹, statistika – 22 išteisintieji (21,6 %) ir 80 nuteistųjų (78,4 %).

Kalbant apie BK straipsnius – dėl nedidelio pagal juos teistų asmenų skaičiaus problemiška rimtai žvelgti į šias imtis (pavyzdžiui, pagal BK 107, 116, 169 str. buvo nuteisti visi teisiamieji (atitinkamai – 3, 2 ir 1 asmuo). Tikslingiau pažvelgti į bendrą taikytų BK straipsnių (BK 109, 107, 162, 164, 111, 116 ir 169 str.) išteisintųjų / nuteistųjų proporciją. Ji tokia: 17 išteisintųjų (20,2 %) ir 67 nuteistieji (79,8 %).

Galima konstatuoti, kad tiek teisiamųjų pagal baudžiamuosius įsakus, tiek teisiamųjų pagal BK straipsnius išteisintųjų ir nuteistųjų proporcijos panašios. Įdomu, kad iš 54 nagrinėtų baudžiamųjų bylų 20 bylų (37 %) buvo bent vienas išteisintas asmuo. Taigi daugiau kaip trečdaliu nagrinėjamų atvejų buvo nuteisiami ne visi kaltinamieji – tai leistų spręsti apie tardymo organų⁵² darbo broką.

⁵⁰ BK straipsnis, kuris įvardytas kaip „Spekuliacija“, buvo naudojamas retai. Šį paradoksą būtų galima aiškinti tuo, kad tardymo organai dažnu atveju norėjo priskirti kaltinamiesiems baudžiamuosius įsakus, kurie apimdavo ir spekuliaciją išgrobstytu turtu.

⁵¹ Asmenys, kurie teisme iš pradžių kaltinti remiantis vienu BK straipsniu (ar baudžiamuoju įsaku), o galiausiai teismo nuosprendyje jiems buvo pritaikytas kitas BK straipsnis (ar baudžiamasis įsakas), šiame skaičiavime traktuojami pagal tai, koks BK straipsnis ar baudžiamasis įsakas galiausiai (įsiteisėjusiame teismo nuosprendyje) buvo pritaikytas.

⁵² Dažniausiai kaltinamąjį išvadą teismui parengdavo LSSR Prokuratūra, tačiau kartais kaltinimus parengdavo ir NKVD-MVD ar NKGB-MGB.

3 lentelė. Baudžiamųjų įsakų ir BK straipsnių taikymo bei išteisinimo / nuteisimo statistika

Straipsnis	Nuteista (%)	Išteisinta (%)	Iš viso
1932 m. įs.; 17 str.* 1932 m. įs.	52 (76,5)	16 (23,5)	68
1947 m. įs.; 17 str. 1947 m. įs.	28 (82,4)	6 (17,6)	34
109 str.; 17 str. 109 str.	30 (83,3)	6 (16,7)	36
107 str.	3 (100)	0 (0)	3
162 str.; 17 str. 162 str.	17 (85)	3 (15)	20
164 str.	5 (62,5)	3 (37,5)	8
111 str.	9 (64,2)	5 (35,8)	14
116 str.	2 (100)	0 (0)	2
169 str.	1 (100)	0 (0)	1
Iš viso	147 (79)	39 (21)	186

* BK 17 str. numatė baudžiamąją atsakomybę už bendrininkavimą. Ši norma taikoma kartu su kokiu nors kitu BK straipsniu ar baudžiamuoju įsaku, numatančiu atsakomybę už konkretų nusikaltimą.

Bausmės. Didžiausia laisvės atėmimo bausmė – 25 metai lagerio – teskirta 8 kartus. Kitos laisvės atėmimo bausmės, didesnės nei 10 metų lagerio, taip pat būdavo skiriamos nedažnai: tokiomis bausmėmis buvo nuteisti 10 asmenų. Populiariausia buvo 10 metų lagerio bausmė – nagrinėjamoju laikotarpiu ji skirta 58 kartus. Iš visų 147 nuteistų asmenų 10 metų lagerio bausmę gavo 39,5 % nuteistųjų. Iš nuteistųjų pagal baudžiamuosius įsakus šią bausmę gavo 72,5 %. Tai – pokarinės sovietinės baudžiamosios praktikos bruožas – bausmių standartizacija: 10 metų lagerio buvo bausmės už grobstymą standartas.

Bausmės nuo 5 iki 9 metų laisvės atėmimo⁵³ buvo skiriamos rečiau – tik 24 nuteistieji (16,3 % visų nuteistųjų) gavo tokias bausmes. Panaši situacija buvo su laisvės atėmimo iki 4 metų bausmėmis: tokias bausmes gavo 34 asmenys (23,1 % visų nuteistųjų).

Apibendrinant visus nuteistuosius laisvės atėmimo bausmėmis iki 9 metų, didžiausią jų dalį (44,8 %) sudarė nuteistieji pagal BK 109 str. – šį straipsnį galima laikyti trečiu pagrindiniu baudžiamosios praktikos kovojant su grobstytojais įrankiu po 1932 m. ir 1947 m. įsakų. Žinant sąlyginai švelnias BK 109 str. sankcijas (iki 10 metų lagerio) ir tendenciją, kad teismai šį straipsnį dažnai priskirdavo įvairiems pareigūnams, kuriuos prokuratūra iš pradžių norėdavo apkaltinti pagal 1932 m. ar 1947 m. įsakus, šį BK straipsnį galima suprasti kaip bausmės įrankį „nusižengusiems saviškiams“.

Dar buvo lygtinis nuteisimas. Į šią kategoriją pateko ir tie, kuriems būdavo skiriami pataisos darbai darbovietėje, išskaičiuojant dalį atlyginimo valstybės naudai. Dar galima priskirti kelis nuteistuosius, kuriems išsyk (nuosprendžio paskelbimo metu) buvo pri-
taikyta amnestija. Ši kategorija negausi – viso labo 13 asmenų (8,8 % visų nuteistųjų).

⁵³ Nagrinėjamoju laikotarpiu terminus „laisvės atėmimas“ ir „lageris“ galima traktuoti kaip sinonimus.

4 lentelė. Bausmių skyrimo praktika

Bausmė	1932 įs.	1947 įs.	109	107	162	164	111	116	169	Iš viso
25 m.	7	1	–	–	–	–	–	–	–	8
20 m.	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1
15 m.	1	7	–	–	–	–	–	–	–	8
13 m.	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1
10 m.	43	13	2	–	–	–	–	–	–	58
5–9 m.	1	3	14	1	3	–	–	2	–	24
0–4 m.	–	–	12	–	12	5	4	–	1	34
Lg. / am.	–	2	2	2	2	–	5	–	–	13
Išt.	16	6	6	–	3	3	5	–	–	39

Spekulantų baudimo praktika. Išskiriant iš baudžiamųjų bylų asmenis, kuriuos būtų galima pavadinti spekuliantais, atsiskleidžia įdomi tendencija – nors šie asmenys dažnai būdavo traukiami atsakomybėn pagal baudžiamuosius įsakus (iš 24 analizės metu aptiktų spekuliantų 12 buvo teisiami pagal baudžiamuosius 1932 m. ir 1947 m. įsakus (4 iš minėto tuzino buvo nuteisti, 8 – išteisinti)), tačiau dažnai būdavo ir išvis išteisinami: 13 iš 24 analizės metu aptiktų spekuliantų (54,1 %) buvo išteisinti (o dar du – nuteisti lygtinai). Didžiausių bausmių taip pat sulaukė keturi pagal baudžiamuosius įsakus nuteisti spekuliantai – po 10 metų lagerio.

Be baudžiamųjų įsakų, spekuliantai buvo teisiami ir pagal tam tikrus BK straipsnius (107, 109, 162, 164) – čia jie nuteisiami buvo dažniau: iš 12 spekuliantų, teisiamų pagal įvairius BK straipsnius, 7 buvo nuteisti, o 5 – išteisinti. Apibendrinant – akivaizdu, kad LSSR AUT kritiškai žiūrėjo į bandymus nuteisti spekuliantus kaip visaverčius grobstytojus.

Ne visais atvejais nustatytas spekuliacijos faktas reiškė nusikaltimo sudėties nustatymą teismo metu. Pavyzdys: teismas, išteisindamas spekuliantę G. (kuri Vilniaus turguose pardavinėjo iš Panevėžio muilo fabriko pagrobtą aliejų), argumentavo, kad „G. vyras vokiečių okupantų 1942 m. už tai, kad buvo padėjęs materialiai sovietų partizanams, sušaudytas. G. per du kartus nupirkusi ir pardavusi aliejų tam, kad išmaitinti ir aprengti savo dviejus vaikus, pati be pertraukos dirbanti Panevėžio maisto fabrike“⁵⁴. Galima spręsti, kad teismas pateisino smulkią spekuliaciją, jei ją vykdė materialinių sunkumų turintis, bet iš esmės lojalus sovietinis pilietis – ir tai buvo įvardyta kaip „nusikaltimo sudėties nenustatymas“.

Civiliniai ieškiniai ir bendra nuostolių suma. Kadangi civiliniai ieškiniai būdavo pareiškiami ne visais atvejais, tai renkant duomenis apie orientacinę nagrinėjamų grobstytojų grupių padarytą žalą teko pasinaudoti teismų nuosprendžiuose užfiksuotais duomenimis. Sudėjus visus šiuos duomenis, gauta apie 8,842 mln. rublių suma – tokius nuostolius įvairioms valstybinėms bei visuomeninėms įstaigoms 1945–1947 m. laikotarpiu padarė 147 LSSR AUT nuteisti asmenys iš 54 grobstytojų grupių.

⁵⁴ Nuosprendis, p. 103 (BB 2-449 / 1947 m.), *ibid.*, b. 358.

Pirmiausia reikia pabrėžti, kad analizuotos grobstytojų grupės – ledkalnio viršūnė: atrinktos tik tos grupės, kurios užsiėmė ir grobio realizavimu juodojoje rinkoje. Be to, LSSR AUT paprastai svarstė stambesnius grobstymo atvejus, o liaudies teismai taip pat svarstė grobstytojų bylas. Reikia omenyje turėti ir didelį latentiskumą – dažnas atvejis galėjo būti nepraneštas ar nepastebėtas. Darytina prielaida, kad tikrieji grobstymo mastai buvo dešimteriopai didesni.

Šią prielaidą patvirtina LKP CK ir LSSR MT 1947 m. kovo 28 d. nutarimas. Jame teigiama, kad, remiantis neišsamiais duomenimis (iš 10 ministerijų), 1946 m. buvo iššvaistyta ir išgrobstyta pinigų ir vertybių už 41 mln rublių⁵⁵. Tai patvirtina tezę, kad šiame tyrime nagrinėtos grobstytojų ir grobio realizuotojų grupės – viso labo viršūnė – viršūnė milžiniško grobstymo ledkalnio, kuris lėtai, bet nuosekliai skandino sovietinės ekonomikos garlaivį.

Išvados

1. Išnagrinėtos grobstytojų grupės skiriasi viena nuo kitos savo veikimo metodais, užmoju, santykiu su įmone, iš kurios grobstoma, ir joje einamomis pareigomis. Siekiant apibendrinti šiuos skirtumus, atlikta grobstytojų tipologija – analizė pagal minėtus požymius ir tam tikro tipo priskyrimas.
2. Dažniausiai pasitaikantis grobstytojų tipas – „vedėjai-kombinatoriai“: įvairių įstaigų padalinių (pavyzdžiui, parduotuvių, sandėlių) vadovai, kurie grobstymus vykdavo kombinavimo būdu. Iš nagrinėtų 54 grobstytojų grupių 17 (31,5 %) priklausė šiam tipui.
3. Kombinavimas buvo populiariausias grobstymo būdas – juo užsiėmė daugiau kaip du trečdaliai tyrinėtų grobstytojų grupių. Dėl šio grobstymo būdo specifikos paprastai būdavo išgrobstomos didelės sumos. Dažniausiai kombinacijomis užsiimdavo vadovaujamas pareigas ėję asmenys.
4. Apie 63 % grobstytojų grupių pačios realizuodavo (parduodavo vartotojams) grobį. Tik 13 % grupių grobio realizaciją perduodavo spekuliantams. Tai paaiškintina tuo, kad grobio realizavimas davė didžiausią pelną.
5. Apie 78 % grobstytojų grupių grobį realizuodavo toje pačioje vietovėje, kur jis buvo pagrobtas. Tokia drąsa paaiškintina didžiųjų miestų faktoriumi (du trečdaliai grupių grobį realizuodavo Vilniuje, Kaune ar Klaipėdoje), artimųjų ar mažiau visuomenei matomų darbuotojų įtraukimu į realizaciją ar net paprasčiausiu išūlumu.
6. Apie 57 % grobstytojų grupių grobį realizuodavo turgavietėse. Dėl pokarinių tiekimo sutrikimų turgūs nagrinėjamoju laikotarpiu buvo gausiai lankomi visuomenės, taigi juose rasti pirkėjų buvo paprasčiausia.
7. Apie 55 % grobstytojų buvo teisiami ne pagal BK straipsnius, o pagal griežtesnę atsakomybę numačiusius baudžiamuosius įsakus (1932 m. įsaką ir 1947 m. įsaką).

⁵⁵ LKP CK ir LSSR MT 1947 m. kovo 28 d. nutarimas dėl socialistinės nuosavybės apsaugos priemonių ir kovos su išvaistymais ir grobstymais sustiprinimo, in: LYA, f. 1771, ap. 190, b. 5, l. 48–54.

Nemaža atvejų, kai teismas šiuos kaltinimus perkvalifikuodavo į švelnesnius BK straipsnius (pavyzdžiui, nusižengę pareigūnai dažnai būdavo nuteisiami tik už piktnaudžiavimą valdžia pagal BK 109 str.) arba nuteistuosius išvis išteisindavo (pavyzdžiui, spekuliantus, nedalyvavusius pačiame grobstyme). Tokios tendencijos leidžia spręsti apie perdėtą tardymo organų griežtumą arba apie sąlyginai atlaidų teismo požiūrį į nusižengusius pareigūnus (kaip lojalius režimui asmenis, saviškius) ir spekuliantus (kaip tiesiog verslius žmones, kurie iš esmės nieko nepavogė iš valstybės).

8. Apie 21 % teisiamųjų nagrinėtose grobstymo bylose buvo išteisinti. Panašios proporcijos išlieka žvelgiant tiek į baudžiamuosius įsakus, tiek į BK straipsnius, pagal kuriuos buvo teisiami grobstytojai. Tokią didelę išteisintųjų dalį galima paaiškinti prastu tardymo organų darbu – į teismą keliaudavo bylos su nepagrįstais kaltinimais, buvo ieškoma „atpirkimo ožių“ – kad kas nors būtų nuteistas tiesiog dėl nuteisimo.
9. Nagrinėtos 54 grobstytojų grupės 1945–1947 m. laikotarpiu padarė nuostolių už maždaug 8,8 mln. rublių. Tai – tik patį grobstymo ledkalnio viršūnė. Kartu su bylomis, kur grobstytojai neužsiimdavo realizavimu, kitų teismų (liaudies teismai) nagrinėjamomis smulkesnėmis grobstymo bylomis ir latentiniu grobstymu tikrieji grobstymo mastai buvo dešimteriopai didesni – ir tokia situacija jau spėjo susiklostyti per kelerius pirmuosius sovietinės okupacijos metus.

Bibliografija

- Bobinaitė L., 1957 – Liuda Bobinaitė, *Baudžiamoji atsakomybė už socialistinio turto grobstymą sunkinančiomis aplinkybėmis*: diplominis darbas, Vilnius, 1957, 94 p.
- Gudaitytė K., 2012 – Kristina Gudaitytė, „Grobstytojai ir snaudaliai“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2012, Nr. 4, p. 265–274.
- Heinzen J. W., 2007 – James W. Heinzen, „The Act of Bribe: Corruption and Everyday Practice in the Late Stalinist USSR“, in: *Slavic Review*, 2007, Vol. 66, No. 3, p. 389–412.
- Nove A., 1992 – Alexander Nove, *An Economic History of USSR, 1917–1991*, London, 1992.
- Račiūnaitė E., 1955 – Eugenija Račiūnaitė, *Baudžiamoji atsakomybė už socialistinio turto grobstymą sunkinančiomis aplinkybėmis*: diplominis darbas, Vilnius, 1955, 73 p.
- Sprogys A., 1958 – Antanas Sprogys, *Baudžiamoji atsakomybė už socialistinės nuosavybės grobimą pagal tarybinę baudžiamąją teisę*: diplominis darbas, Vilnius, 1958, 66 p.
- Vaiseta T., 2015 – Tomas Vaiseta, „Sovietinės sveikatos apsaugos sistemos diegimo atspindys gyventojų skunduose (1944–1953 m.)“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2015, Nr. 37, p. 47–65.
- Vaitkutė B., 1956 – Birutė Vaitkutė, *Baudžiamoji atsakomybė už spekuliaciją*: diplominis darbas, Vilnius, 1956, 58 p.
- Богданов С., 2010 – Сергей Богданов, *Хозяйственно-корыстная преступность в СССР 1945–1990 гг.: факторы воспроизводства, основные показатели, особенности государственного противодействия*, Курск, 2010.
- [Bogdanov S., 2010 – Sergej Bogdanov, *Hozyajstvenno-korystnaya prestupnost' v SSSR 1945–1990 gg.: faktory vosproizvodstva, osnovnye pokazateli, osobennosti gosudarstvennogo protivodejstviya*, Kursk, 2010.]
- Постников С., 2014 – Сергей Постников, „Становление и развитие органа, осуществляющего правоохранительную функцию государства в сфере экономики в период с 1937 по 1991 год (на примере отдела по борьбе с хищениями)“, in: *Вестник Нижегородской академии МВД России*, 2014, № 2 (26), с. 262–267.

- [Postnikov S., 2014 – Sergej Postnikov, „Stanovlenie i razvitie organa, osushchestvlyayushchego pravoohranitel'nyu funkciyu gosudarstva v sfere ekonomiki v period s 1937 po 1991 god (na primere otdela po bor'be s hishcheniyami)“, in: *Vestnik Nizhegorodskoj akademii MVD Rossii*, 2014, № 2 (26), s. 262–267.]
- Зубкова Е., 1999 – Елена Зубкова, *Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953 гг.*, Москва: РОССПЭН, 1999.
- [Zubkova E., 1999 – Elena Zubkova, *Poslevoennoe sovetskoe obshchestvo: politika i povsednevnost', 1945–1953 gg.*, Moskva: ROSSPEN, 1999.]